

I Türkoloji Qurultay – 100

Əhməd Baytursunov və ortaq türk əlifbası ideyası

Qazax xalqının böyük maarifçisi, dilçi alimi, publisisti və ictimai xadimi Əhməd Baytursunov (1872–1937) XX əsrin əvvəllərində Qazaxıstanda milli oyanış hərəkatının liderlərindən olmuşdur. Qazaxlar onun adı və soyadını Əhməd Baytursun oğlu kimi yazsalar da, daha çox Əhməd Baytursunov kimi tanınmışdır.

Əhməd Baytursunov 5 sentyabr 1872-ci ildə Qazaxıstanın Torgay vilayətində, Sarytübək kəndində anadan olmuşdur. O, ibtidai təhsilini kənd mollaxanasında, sonra isə Orenburq müəllimlər seminariyasında almışdır. Təhsil illərindən etibarən Qazax xalqının savadlanması və milli şüurunun oyanması üçün çalışmış, müəllimlik fəaliyyəti ilə yanaşı, maarifçi publisistikaya başlamışdır.

Siyasi baxışlarına görə 1909-cu ildə çar hökuməti tərəfindən həbs olunmuş, daha

xalqları arasında milli kimlik və yazı mədəniyyətinin qorunması uğrunda mübarizə aparan əsas simalardan idi. Qurultayda o, latın qrafikasına keçid məsələsində nə radikal şəkildə tərəfdar, nə də tam əleyhdar mövqe tutmuşdu. Onun yanaşması daha çox elmi əsaslara, sosial reallığa və milli maraqlara söykənən ehtiyatlı və pragmatik bir mövqe idi.

Dilçi alim hesab edirdi ki, əlifba dəyişiklikləri təkcə texniki və ya siyasi məsələ deyil, həm də xalqın mədəni yaddaşına,

sonra sürgünə göndərilmişdir. 1913-cü ildə yerli ziyalılarla birlikdə Qazaxıstanın ilk milli qəzeti “Kazax”ı nəşr etdirmişdir. Bu qəzet qazax milli ideyasının, türkcülük və maarifçilik hərəkatının əsas tribunası olmuşdur. Baytursunov “Alaş” milli hərəkatının da fəal üzvü idi. O, “Alaş Orda” hökumətinin tərkibində təhsil və mədəniyyət məsələlərinə cavabdeh olmuş, müstəqil Qazax milli dövlətçiliyinin formalaşması uğrunda mübarizə aparmışdır.

Əhməd Baytursunov Qazax ədəbi dilinin elmi əsaslarını yaradan ilk şəxs kimi tanınır. Onun “Dil qaydaları” “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” və “Oxu kitabı” adlı əsərləri Qazax dilinin qrammatikasının və pedaqoji sisteminin formalaşmasına xidmət etmişdir. Baytursunovun əsərləri arasında Qazax folkloru və poeziyasının təhlili, xalq ədəbiyyatının elmi təsnifatı da diqqətəlayiqdir.

I Türkoloji Qurultayda Əhməd Baytursunov Qazaxıstanı təmsil edən əsas nümayəndələrdən biri idi. Qurultayda onun çıxışı türkdilli xalqlar arasında ortaq yazı sistemi və əlifba birliyi mövzusunda həsr edilmişdi.

Əhməd Baytursunovun I Türkoloji Qurultaydakı mövqeyi Türk dünyasının modernləşmə tarixi baxımından son dərəcə maraqlı və əhəmiyyətlidir. O, Qazax xalqının maarifçisi, dilçi və publisisti kimi türk

dilin daxili quruluşuna və tədris sistemində birbaşa təsir edən ciddi bir prosesdir. Onun fikrincə, hər hansı yazı islahatı yalnız ideoloji məqsədlərlə deyil, həm də lingvistik, pedaqoji və sosial faktorların dərin təhlilinə əsaslanmalıdır.

Qazax maarifçisi qurultaydakı çıxışında qeyd etmişdi ki, latın qrafikasına keçid müəyyən mənada mütərəqqi addımdır, çünki bu, yeni texnologiyalara, mətbəə işinə və beynəlxalq elmi əlaqələrə uyğunlaşmağa şərait yaradır. Əhməd Baytursunov, eyni zamanda, xalqın savadlanma səviyyəsini, mövcud kitab fondu və tədris resurslarını, müəllimlərin hazırlıq durumunu nəzərə almağın vacibliyini vurğulayırdı. Onun fikrincə, bir anda yazı sistemini tamamilə dəyişmək, xüsusilə kənd yerlərində yaşayan savadsız kütlələr üçün ciddi çətinliklər yaradacaq və maarifləndirmə prosesini yavaşladacaqdı.

Ə.Baytursunovun əsas prinsipi belə idi: “Əlifba xalqın başa düşəcəyi, öyrənəcəyi və istifadə edəcəyi qədər sadə olmalıdır”. O, ərəb qrafikasının türkcənin fonetik xüsusiyyətlərini tam ifadə edə bilmədiyini qəbul etsə də, latın qrafikasına keçidin mərhələli şəkildə və elmi əsaslarla həyata keçirilməsini təklif edirdi.

Qurultayda Əhməd Baytursunov hazırladığı “Qazax əlifbası” layihəsini təq-

dim etmişdi. Bu əlifba ərəb yazı sistemində əsaslanırsa da, türk dillərinin səs sistemində uyğunlaşdırılmış, yəni sadələşdirilmiş bir variant idi. O, bu layihəni yalnız Qazax dili üçün deyil, ümumtürk ortaq əlifbası üçün də təklif etmişdi. Lakin qurultay nümayəndələrinin əksəriyyəti latın əsaslı yazı sisteminin qəbulunu daha müasir və beynəlxalq səviyyədə səmərəli hesab etdikləri üçün Baytursunovun layihəsi səs çoxluğu ilə rədd edildi.

Qazax türkoloqunun çıxışları və arqumentləri qurultayda böyük maraq doğurmuş, onun dərin elmi-lingvistik bilikləri və milli məsuliyyət hissi bir çox alim və nümayəndə tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi. Onun ehtiyatlı yanaşması, əslində, sovet ideoloqlarının tələsik şəkildə həyata keçirdiyi latınlaşdırma siyasətinin mənfi nəticələrini öncədən görən uzaqgörən bir baxış idi. Sonrakı illər Əhməd Baytursunovun bu mövqeyinin nə qədər əsaslı olduğunu göstərdi. 1930-cu illərdə SSRİ-də latın qrafikasından kiril qrafikasına zorakı keçid həyata keçirilərkən, Ə.Baytursunovun vurğuladığı elmi və sosial risklər tam şəkildə özünü doğrultmuşdu.

Maarif və elm sahəsində böyük xidmətlərinə baxmayaraq, Əhməd Baytursunov 1929-cu il iyunun 12-də “millətçi təşkilatda iştirak” görə həbs olunmuşdur. Uzun və işgəncəli istintaqdan sonra ona güllələnmə hökmü verilmiş, lakin 8 ay güllələnməyi günü gözləyən Əhməd Baytursunov haqqında hökm 10 illik həbslə əvəz edilmişdir. O, Solevki adalarındakı həbsxanaya göndərilmiş və 1934-cü ildə Maksim Qorkinin xanımı E.Peşkovanın müdaxiləsi sayəsində azad edilmişdir. Lakin Əhməd Baytursunovun sənədlərinin üzərinə “heç bir peşə sahibi deyildir” yazıldığına görə Almatıda iş tapa bilməmişdir.

1937-ci ildə Əhməd Baytursunov yenidən “antisovet fəaliyyət” ittihamı ilə həbs olunmuş və 8 dekabr 1937-ci ildə güllələnməmişdir. Türk xalqlarının böyük maarifçisi yalnız 1988-ci ildə bəraət almışdır.